

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи // Вісник Харківського університету. – 1966. – № 17: Історична серія. – Вип. 1. – Харків: Видавництво ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені О. М. Горького, 1966. – С. 73 – 82.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ІІІ. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І АРХЕОЛОГІЇ

НОВІ ДАНІ ПРО ГОСПОДАРСТВО СКІФСЬКОЇ ЕПОХИ

Б. А. Шрамко

Протягом останніх чотирьох років археологічна експедиція Харківського університету під керівництвом автора цієї статті систематично

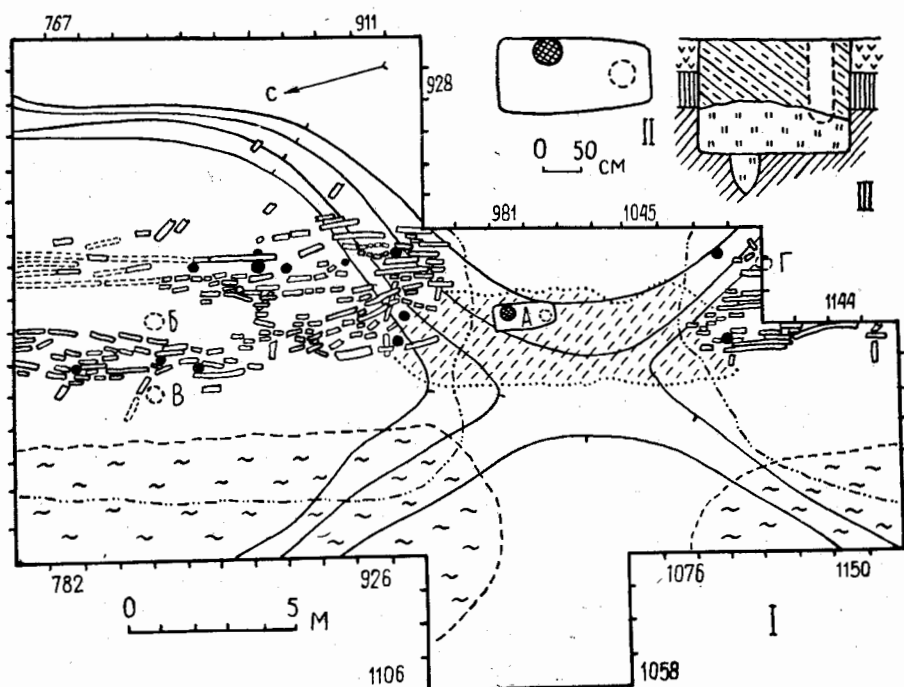
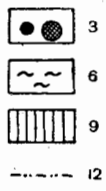
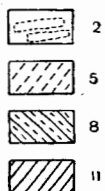
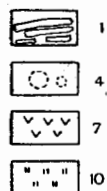

Рис. 1. Розкоп № 5 1962 р. на Люботинському городищі. I — загальний план розкопу, II — план ями «А». III — розріз ями «А».

1 — залишки обугленого дерева; 2 — залишки гнилого дерева; 3 — стовпові ями першого будівельного періоду; 4 — стовпова яма другого будівельного періоду; 5 — чорний ґрунт з залишками деревного вугілля; 6 — попіл; 7 — чорний ґрунт; 8 — змішаний ґрунт заповнення ями; 9 — суглинок; 10 — заповнення ями коричневого кольору; 11 — материкова глина; 12 — межа глиняного розвалу валу.

провадила розкопки Люботинського городища в Харківській області¹. Це дало можливість розкрити площу, яка дорівнює 7190 м², і вивчити

¹ У розкопках брали участь викладач Б. П. Зайцев, лаборантка В. А. Устинова, аспіранти В. К. Міхеев, А. А. Моруженко та студенти ХДУ.

всі основні ділянки колись заселеної території. Люботинське городище — перше лісостепове поселення VII—IV ст. до н. е., досліджене з такою повнотою. Не дивно, що на цьому одношаровому поселенні вдалося здобути першокласні матеріали, за допомогою яких можна вивчати

життя місцевого населення скіфської епохи в різних аспектах і насамперед його господарську діяльність.

У невеликій статті важко перелічити всі знайдені під час розкопок нові матеріали, які мають важливе значення не тільки для висвітлення життя мешканців городища, а й для з'ясування особливостей розвитку господарства населення всієї лісостепової смуги Східної Європи в ранньому залізному віці. Досить відзначити, що розкриті на великій площі стіни й ворота городища (рис. 1) дозволили зрозуміти багато деталей техніки будівництва дерево-земляних стін оборонних споруд, які були поширені у скіфську епоху по всьому Лісостепу. Під час розкопок знайдено багато решток житлових та господарських будівель, залізні знаряддя виробництва: ножі різних типів, зубило, пробійник, пилку, лучкове свердло, бурав, долота, стамески, різець для різьблення по кістці, який формою нагадує скальпель, ложкопо-

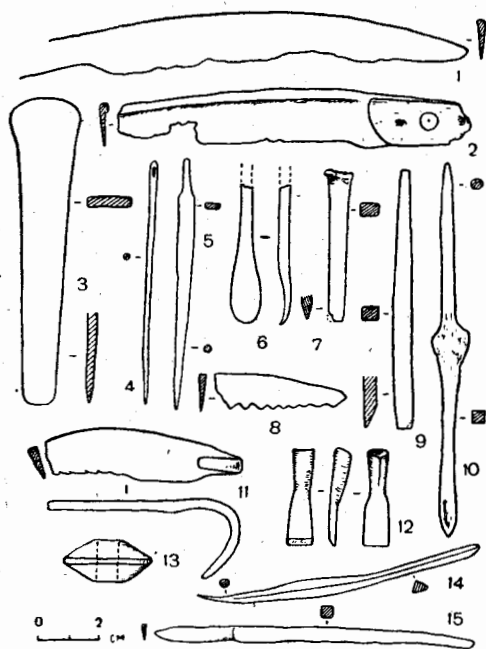

Рис. 2. Металеve знаряддя виробництва: 1—2 — ножі; 3 — стамеска; 4 — голка; 5 — шило; 6 — різець; 7 — зубильце; 8 — уламок пилки; 9 — долото; 10 — деталь лучкового свердла; 11 — уламок серпа; 12 — втульчасте долотце; 13 — свинцеве пряслице; 14 — шило; 15 — скальпелоподібний різець.

дібний різець для обробки дерева, уламок серпа, голки, різні типи шил (рис. 2), сокиру-молот, пальштабоподібне знаряддя, що вживалося як тесло-сокира (рис. 3), а також різні предмети, зроблені з бронзи, кісток, рогу, каменю і глини: кістяний скребок для обробки шкіри, бронзові наконечники стріл, бляшки для кінської вуздечки, уламки бронзових казанів, свинцеве пряслице та ін. Все це добре датується уламками грецьких амфор і чорнолакових посудин.

У цій статті ми розповімо докладніше лише про деякі унікальні знахідки, важливі для вивчення господарства.

Під час розкопок 1962 р. в північній частині розкопу № VII виявлено рештки дуже своєрідної будівлі № 23. Це було прямокутне в плані приміщення розміром 6,75 × 5,75 м (рис. 4). Межі його добре помітні тому, що коритоподібна нижня частина була на 40 см заглиблена в материковий суглинок. Дно цього заглиблення мало зовсім незвичайний вигляд, що дуже відрізняло його від долівки інших житлових або господарських споруд: воно було вкрите дрібними вибоїнами. Заглиблення

заповнено чорним гумусованим ґрунтом, який мав домішку попелу. Біля країв заглиблення, де ґрунт змішаний менше, помітні тонкі прошарки попелу, які перемежаються з сильно гумусованим ґрунтом. Ніяких знахідок у заповненні не було, тим часом як в інших випадках кількість їх у заповненні житлових і господарських споруд завжди збільшується порівняно з культурним шаром, що оточує їх.

Характер будівлі, особливо вигляд і заповнення нижньої частини, дозволяє зробити висновок, що це рештки хліва, в якому худоба ногами дуже перемішувала вологий від гною ґрунт і робила численні вибоїни. Підтвердженням цього може бути й те, що ґрунт у заглибленні сильно переритий кротоми (ні в якому іншому місці на городищі ми не помічали такої великої кількості кротовин). Очевидно, після того як приміщення вже не використовувалося, в його ґрунті, дуже угноевому і змішаному з рештками солом'яної підстилки, розвелося багато черв'яків, які приваблювали сюди кротів. Найімовірніше, що приміщення використовувалося лише для утримання молодняка в зимових умовах. Інша худоба могла утримуватися в простому загоні. До речі, в центрі північної половини городища, проти східного входу, виявлено площу з дуже слабо вираженим культурним шаром, на якій і розміщався цей загін.

Склад стада видно з таблиці, поданої на стор 76 (визначення професора В. І. Цалкіна).

Утримання худоби влітку, видно, не завдавало особливого клопоту, бо в стародавньому Лісостепу степові й лісові ділянки ще переважали над полями¹ і тому можна було порівняно легко знайти вигони, придат-

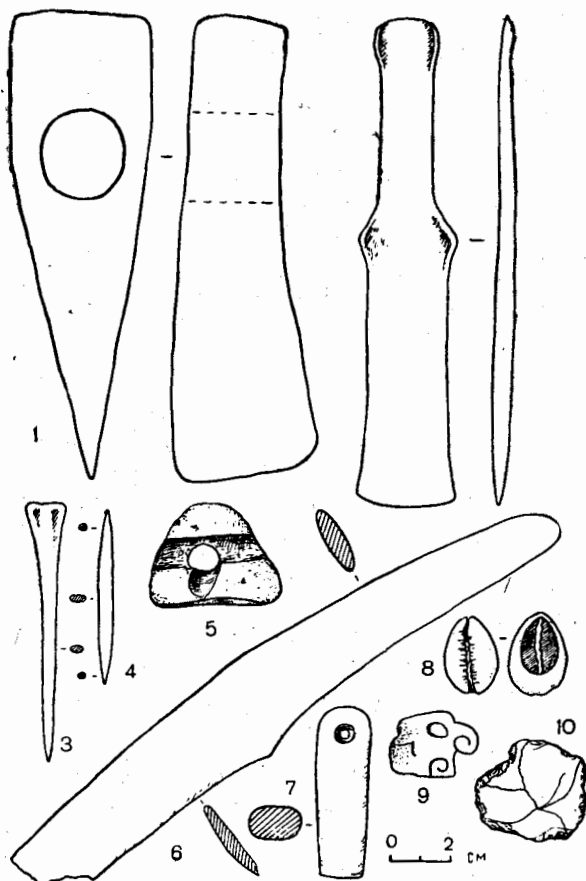

Рис. 3. Знахідки на Люботинському городищі: 1 — господарська сокира; 2 — тесло-сокира; 3 — кістяна проколка; 4 — веретеноподібне знаряддя з кістки; 5 — фігурне тачило; 6 — скребок з ребра для обробки шкіри; 7 — точильний брусок; 8 — підвіска з черепашки каури; 9 — кістяна головка грифона; 10 — кремінне кресало.

¹ С. В. Кириков. Изменение животного мира в природных зонах СССР. М., 1959, стор. 29.

ні для пасовищ. Узимку ж треба було турбуватися про корм худобі. П. Д. Ліберов в одній із своїх статей висловлює думку, що, зважаючи на чималу кількість коней у стаді, слід припустити часткове кочування окремих груп населення лісостепової зони¹, а в іншій роботі пише, що порівняно високий процент кісток коня у харчових залишках «вказує на зв'язок з кочовим господарством у формі тебенівки коня і, мабуть, вівці в зимовий період»².

Свійські тварини		Дикі тварини	
Велика рогата худоба	573/28*	Благородний олень	6/3
Дрібна рогата худоба	249/30	Козуля	2/2
Кінь	565/26	Дикий кабан	40/8
Свиня	227/35	Ведмідь	17/3
Собака	93/19	Лисиця	18/3
Осел	1/1	Лісовий кіт	6/1
		Заєць	2/1
		Бобер	1/1
		Бабак	1/1

* У чисельнику вказана кількість кісток, у знаменнику — кількість особин.

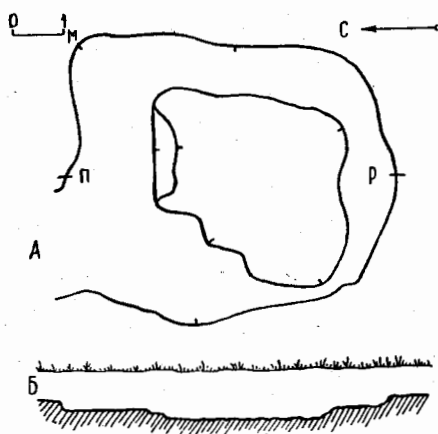

Рис. 4. Рештки хліва. Приміщення № 23, розкоп 7 на Люботинському городищі. (А — план, Б — профіль по ПР).

Але, по-перше, сама собою кількість кісток коня в харчових залишках зовсім не є показником зв'язку з кочовим господарством. У лісових племен дяківської культури кінь явно переважав у складі стада³, але скотарство можливе було тільки осіле. По-друге, велика кількість кісток свині у складі стада лісостепових племен підкреслює осілий характер місцевого скотарства. Щодо тебенівки коней, а тим більше овець в зимовий період у Лісостепу, то це було зовсім неможливо. Відомо, що на початку залізного віку клімат Східної Європи візначався суворістю. Спостерігалось пересування межі лісу на південь, а з ним і пересування південної межі поширення лісових тварин⁴, що пов'язано

з похолоданням і стійкими сніжними зимами. В таких умовах у Лісостепу, де на відміну від степу сніг не здувається вітром, не тільки вівці, а навіть коні навряд чи могли цілу зиму добувати собі корм з-під глибокого снігу. Це підтверджує і етнографічний матеріал. Башкири, наприклад, практикували тебенівку тварин у степових районах, але

¹ П. Д. Ліберов. К истории скотоводства и охоты на территории Сев. Причерноморья в эпоху раннего железа. Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 53, 1960, стор. 128.

² П. Д. Ліберов. Мастюгинские курганы и Волошинские городища. «Советская археология» (СА), № 3, 1960, стор. 164.

³ В. А. Городцов. Старшее Каширское городище. Известия Государственной академии истории материальной культуры (ГАИМК), вып. 85, М.—Л., 1934, 104—105.

⁴ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. «Природная обстановка и фауна прошлого» (ПОФП), вып. 1, К., 1963, стор. 119 і далі.

в лісостепових всю худобу протягом значної частини зими годували сіном і соломою¹. При розвиненому орному землеробстві в Лісостепу були всі умови для того, щоб зимою утримувати худобу в загонах і годувати соломою, сіном і навіть зерном, а в неврожайні роки — і віниками з віття та листя².

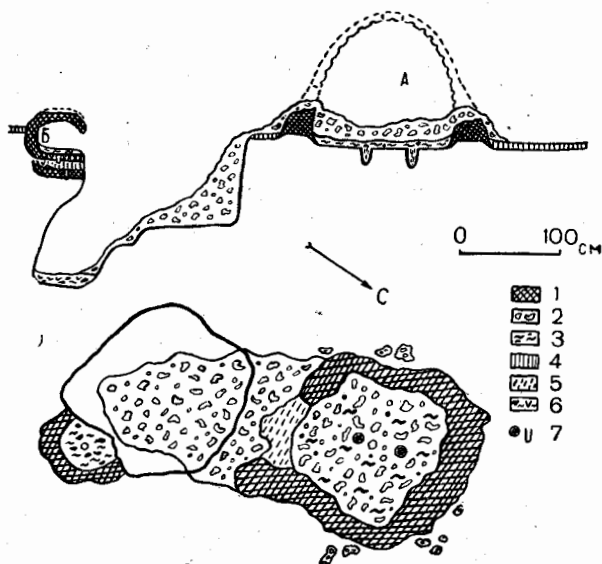

Рис. 5. Рештки кухонної печі та горна для цементування заліза. Люботинське городище:

- 1 — рештки стін; 2 — уламки печини; 3 — попіл і вугілля; 4 — похований ґрунт; 5 — челюсті печі; 6 — ґрунт з попелом та уламками печини; 7 — стовпкові ями. А — гори для цементування, Б — кухонна піч.

Інший цікавий комплекс, важливий для розв'язання одного з загальних питань розвитку ремісничого виробництва, знайдено в 1963 році у розкопі № XIII Люботинського городища. Тут поблизу звичайної господарської печі з передпечною ямою № 103 виявлено руїни великого горна (рис. 5), основа якого мала розміри 215×160 см, тобто більше, ніж утричі перевищувала звичайні розміри кухонних печей, знайдених на городищі. Нижня частина внутрішнього простору горна була заповнена попелом з вуглинками, а вища — розваленим глиняним склепінням. Товщина стін, що збереглися, біля основи горна становила від 20 до 40 см. Це свідчить про значну висоту склепіння, від якого залишилося 242 великих і 300 середніх уламків.

Великий розмір горна і стан стін указує на особливий температурний режим роботи цієї споруди. Стіни звичайних кухонних печей з внутрішнього боку бувають обпалені до червоного кольору, але не ошлаковані. Стіни ж цього горна не просто обпалені, а ошлаковані до склоподібного стану. Це свідчить, що в ньому розвивалась і довгий час підтримувалась висока температура, яка досягла майже $900-1000^\circ$. Для

¹ С. И. Руденко. Башкиры. М.—Л., 1955, стор. 110.

² В. И. Цалкин. Домашние и дикие животные Сев. Причерноморья в эпоху раннего железа. МИА, № 53, 1960, стор. 83.

такого нагріву треба було застосувати штучне дуття. Експерименти показують¹, що найвища температура, якої можна досягти під час спалювання деревного вугілля в горні без штучного дуття і тяги, становить майже 600°. Температура в 900—1000° не потрібна для звичайної кухонної печі, вона висока навіть для гончарного горна, в якому випалювали посуд місцевих типів, бо при температурі понад 800° посуд починає деформуватися.

Отже, це горно використовувалося для якоїсь іншої мети, мабуть, пов'язаної з обробкою металу. Знаходження на городищі грудок залізної руди, шлаків, кусочків заліза з відходів ковальського виробництва, інструменту говорить про те, що тут жили ремісники, які добували і обробляли чорні метали. Металографічне дослідження речей показало, що місцеві майстри уміло використовували як залізо, так і сталь. За допомогою ковальського зварювання вони робили багат шарові леза, в яких сталеві пластини доцільно сполучалися з залізними, цементували заготовки й вироби.

Широке використання сталі свідчить про те, що спосіб її виготовлення був уже добре відомий. Ремісники початку залізного віку могли виготовляти сталь або шляхом первинного науглецювання заліза в сиродутому горні, або за допомогою цементації. Але виплавлення сталі в сиродутому горні було складною справою. Для цього треба було добре знати основи сиродутого процесу, навмисне збільшувати кількість вуглецю в горні за допомогою засипання додаткових доз вугілля і зменшення доступу кисню до такої міри, щоб процес не затухав. Інший спосіб одержання сталі полягав у цементації поверхні, тобто у науглецюванні заліза для надання його поверхні більшої міцності.

Цементация поверхні — один з найдавніших способів обробки заліза, відомий стародавнім ковалям ще наприкінці II — на початку I тисячоліття до н. е.² Чудово цементовані вироби бувають і серед знахідок ранньоскіфського часу в басейні Дінця³. В такому разі можливо, що у виявленому в розкопі № XIII горні в глиняних посудинах цементували залізні заготовки і одержували сталь. До речі, на городищі знайдено багато уламків таких посудин з ошлакованою від високої температури поверхнею. Бронзова цвяхоподібна шпилька, знайдена в шарі, який перекривав горно безпосередньо біля краю руїни, дає *terminus ante quem*, тобто показує, що горно слід датувати часом не пізніше кінця VI — початку V ст. до н. е.

З інших знахідок на Люботинському городищі слід хоч би побіжно відзначити численні докази існування місцевого бронзоливарного виробництва (рис. 6). Знайдено зливки бронзи, глиняні й кам'яні тиглі, глиняне дуже обпалене сопло, ложкоподібну ллячку, вироби, що вийшли з ливарної форми і не були піддані чистовій обробці, зберігши задирки й литки і, нарешті, форми для відливання різних речей. Ці форми особливо цікаві, бо вони мало вивчені. У лісостепових пам'ятках скіфської епохи відомі форми для відливання наконечників стріл⁴ і лише одна, на

¹ К. Беленин. Древняя металлургия железа в центральной Польше. СА, № 1, 1959, стор. 179.

² L. Aitchison. A. History of Metals, vol. I, London, 1960, p. 112; R. Pfeiner. Staré evropské kovářství, Praha, 1962, s. 59.

³ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии. СА, № 4, 1963, стор. 44, рис. 3.7.

⁴ Б. Н. Граков. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов. Труды секции археологии Российской ассоциации н.-и. институтов общественных наук (ТСА РАНИОН), вып. V, М., 1930, стор. 79.

жаль, загублена, вапнякова форма для відливання наносників до кінської вуздечки¹. Люботинські знахідки значно розширюють ці відомості.

Один з ливарників, мабуть, працював поблизу ділянки, яка ввійшла у розкоп № XXII, бо саме на ній знайдено два уламки кам'яних тиглів з залишками шлаку в одному з них (рис. 6, 16), два уламки бронзових казанів, які служили, очевидно, сировиною, і ливарну формочку, зроблену з стінки грецької амфори. Уламок стінки обточений у вигляді прямокутного бруска; на двох суміжних площинах вирізано негатив предмета, який відливають, і зроблено отвори для сполучених штифтів (рис. 6, 17). Один край робочої поверхні має щербину, через яку, мабуть, форма стала непридатна для вживання. Видно, що знахідка є частиною складної ливарної форми. Друга частина мала бути дзеркальним відображенням знайденої, а третя — просто покритишкою. Така ливарна форма призначалась для масового виготовлення круглих бляшок з вушком для кінської вуздечки, які часто зустрічаються в лісо-степових комплексах².

Ця знахідка показує, що Люботинське городище було одним з ремісничих центрів, де виготовляли такі речі.

На городищі виявлено також браковану заготовку для ливарної форми, зроблену з сірого сланцю. Виготовлення форми не було закінчено, бо під час вирізування конічного заглиблення від заготовки форми відламався «кусочок каменю і через це дальша робота стала недоцільною. Крім того, в розкопках № XXIV і XIX знайдено уламки глиняних ливарних форм для виливання по восковій

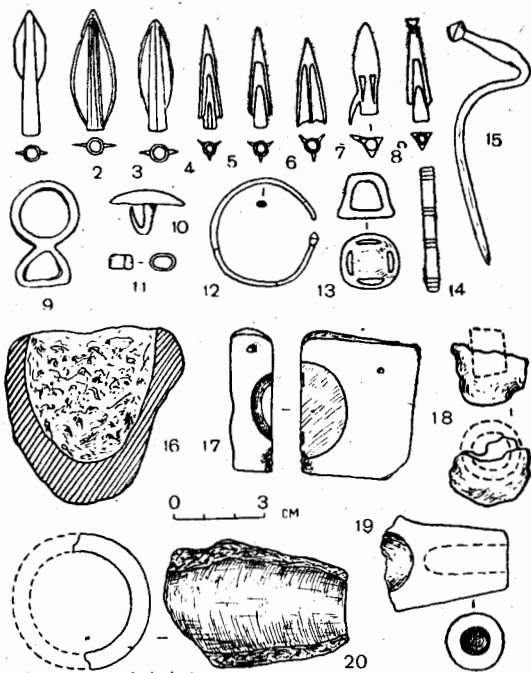

Рис. 6. Вироби з бронзи і рештки предметів, пов'язані з бронзоливарним виробництвом. Люботинське городище:

1—7 — наконечники стріл; 8 — наконечник стріли з решткою ливника; 9 — бронзова деталь вуздечки; 10 — грибоподібна сережка; 11 — кільце; 12 — високое кільце; 13 — бляшка від вуздечки; 14 — бронзова застібка; 15 — зігнута цвяхоподібна шпилька; 16 — уламок тигля з залишками бронзи; 17 — частина керамічної ливарної форми, 18 — уламок глиняної форми, 19 — уламок лячки, 20 — уламок сопла.

¹ Б. Н. и В. Н. Ханенко. «Древности Приднепровья» (ДП), вып. 3, К., 1900. Приложение, стор. 7, № 370. Ф. М. Штителъман. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 161—162. В. А. Ильинская. Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР (КС ИИМК), вып. 54, М., 1954, стор. 40.

² Б. Н. и В. Н. Ханенко. ДП, вып. 2, К., 1899, табл. XV, 315; XVIII, 318; XXII, 402 і далі Див. також Эрмитаж, Дн., 1932, 97/10 (Пастырське).

моделі. Уламки невеликі, на одному з них видно лійкоподібну заглибину для заливання металу і частину внутрішньої порожнини, призначеної для відливання якогось предмета з округлою поверхнею. Інший уламок є частиною форми для відливання предмета типу ворворки у вигляді циліндрика або конуса (рис. 6, 18).

Населення Люботинського городища займалося також різними домашніми промислами, зв'язаними з обробкою продуктів землеробства і скотарства. Зокрема, знайдено знаряддя для обробки шкіри у вигляді кістяного скребка з ребра корови (рис. 3, 6) і багато шил. Серед шил є прямі і зігнуті, тонкі і товсті (рис. 2, 5, 14). Така різноманітність свідчить не тільки про різні методи обробки шкур, а й про те, що в розподіленні жителів були шкури різної якості. Товсті шила призначалися, мабуть, для проколювання грубих дублених шкір.

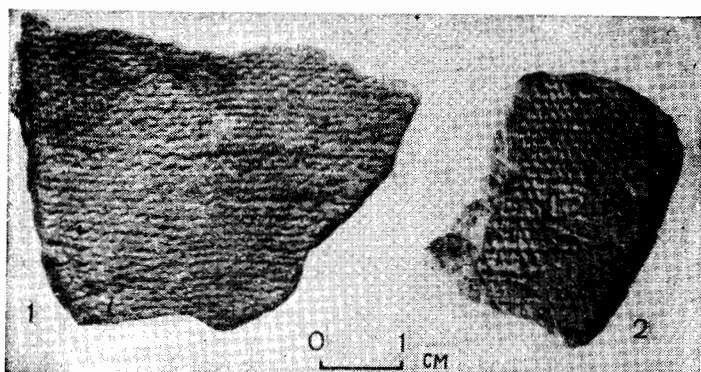

Рис. 7. Фрагменти кераміки Люботинського городища з відбитками тканини.

Дублені шкури були вже відомі населенню Лісостепу у скіфський час. На наше прохання в лабораторії Центрального науково-дослідного інституту шкіряно-взуттєвої промисловості в Москві було зроблено аналіз¹ кількох зразків шкур з курганів скіфської доби, розташованих біля сіл Аксютинці, Волковці, Каменське і хутора Шумейка². Якісний хімічний аналіз зразків шкіри від вуздечки з кургану біля хутора Шумейка і від основи панциря з кургану біля села Каменського показав у всіх випадках яскраво виражену реакцію на присутність рослинного дубителя пірокатехінового ряду (мабуть, кора, верби). Це підтвердив і кількісний аналіз зразка шкіри з кургану біля с. Аксютинців. Виявилося, що цей зразок із шкіри рослинного дублення. Дубитель того ж пірокатехінового ряду (вербова кора). За розміром продубу (73,6) зразок відповідає навіть теперішнім вимогам щодо стандартної шкіри, виробленої з шкур великої рогатої худоби. Згідно з вимогами сучасного стандарту кількість продубу повинна бути для шкіри низу взуття 65, для устілкової — не менш 60, а для юхти, що йде на верх взуття, — 40 (при рослинному дубленні).

¹ Аналіз проводили Н. Шухніна, Г. Вольперт, І. Чорнобородова, яким автор висловлює сердечну подяку.

² Колекція Київського державного історичного музею, № Б. 31—61; Б. 32—126; Б. 56—119; Б. 42—8.

Про заняття населення прядінням і ткацтвом свідчать не тільки численні знахідки пряслиць, важків для натягування ниток основи ткацького верстата, але й чотири денця горщиків з чудовими відбитками тканини (рис. 7). У всіх випадках зустрічаються тканини полотняного переплетення. Густота тканини не однакова: у двох зразках (№ 186 і № 260) на 1 см припадає 9 ниток основи і 12 ниток утку, у третьому зразку (№ 228) 10 ниток основи і 11 утку і в четвертому — 12 ниток основи і 16 утку.

Для в'яснення особливостей керамічного виробництва велике значення має багата колекція кераміки (рис. 8), знайдена на Люботинському городищі. Ця кераміка протягом усієї скіфської епохи має ряд своєрідних місцевих рис і тому П. Д. Ліберов робить грубу помилку, коли, намагаючись виділити основні властивості донецької кераміки скіфської доби, змішує її з керамікою басейну Ворскли¹. Цікаво, що серед тисяч уламків посуду, знайдених на Люботинському городищі, два фрагменти не місцевої форми: уламок чорноглиненого черпака і миски на конічному піддонні (рис. 8, 43—44).

Типологічно вони подібні виробам, які зустрічаються на поселеннях у басейні Ворскли. Петрографічний аналіз, зроблений О. Ю. Круг, підтвердив, що складом глиняного тіста ці дві посудини (рис. 9, 3) істотно відрізняються від кераміки донецьких поселень (рис. 9, 1—2). Разом з тим кераміка з аналогічним складом тіста знайдена на Більському городищі (рис. 9, 4). Таким чином, уперше вдалося точно визначити, що в скіфську добу ліпна кераміка була предметом обміну між населенням різних районів Лісостепу.

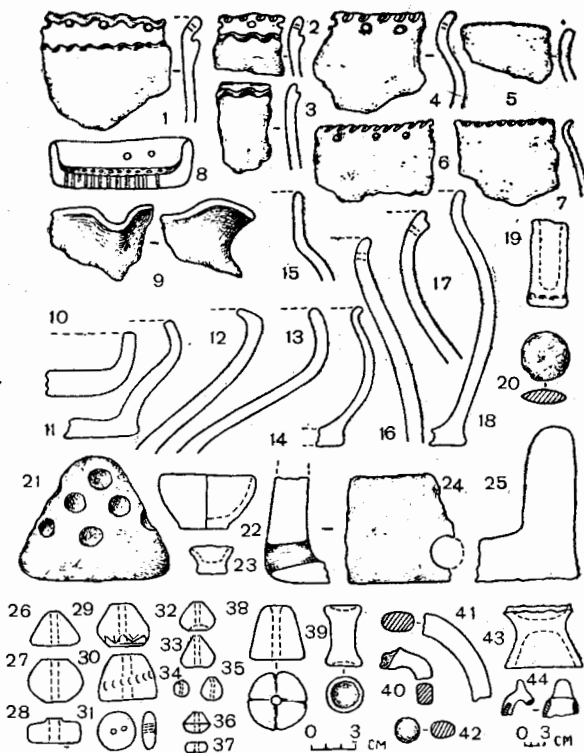

Рис. 8. Зразки кераміки Люботинського городища: 1—7 — різні типи орнаментативі глиняного посуду; 8 — уламок посудини для проціджування рідини; 9 — уламок глечика; 10—11 — профілі різних посудин (сковорідка, миски, горщики); 12 — світильник; 13 — культовий коржик; 14 — глиняний конус; 15 — чашечка; 16 — культова посудинка; 17—18 — уламки жаровні для підсушування зерна; 19 — пряслиця, гудзики, намистини з глини; 20 — грузило для ткацького верстата; 21 — глиняна котушка; 22—23 — уламки ручок; 24 — глиняна кулька; 25—44 — уламки привізних посудин (миска і черпак).

¹ П. Д. Ліберов. Памятники скифского времени бассейна Сев. Донца. МИА, № 113, М., 1962, стор. 47.

Хрещенко

Ми ознайомилися лише з окремими фактами життя мешканців Люботинського городища, але вони дуже характерні. Люботинське городище було звичайним лісостеповим поселенням скіфської епохи і знайдені тут матеріали свідчать про те, що місцеве населення досягло значно більших успіхів у розвитку господарства й культури, ніж припускалося досі. Насамперед привертає увагу численність знарядь виробництва і високий рівень техніки обробки металів. Остання галузь виробництва безсумнівно вже мала ремісничий характер. Тільки цим можна пояснити появу різних спеціалізованих знарядь і приладів, добру обізнаність із

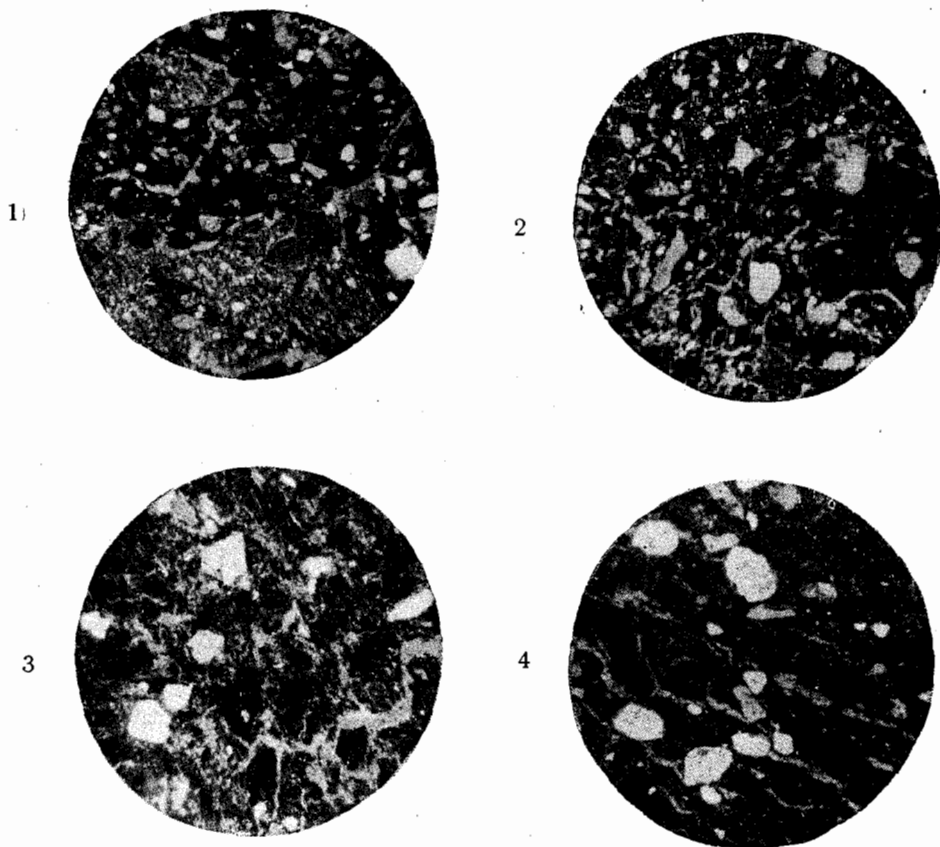

Рис. 9. Петрографічні шліфи кераміки Люботинського та Більського городищ.

складними технологічними процесами, а також високу для тієї епохи якість виробів. Досить розвинена була також обробка кісток, шкіри, каміння тощо. Взагалі господарство було для раннього залізного віку добре розвиненим і різноманітним. Результати розкопок на Люботинському городищі показують, що економічний розвиток населення Лісостепу виходить за межі того рівня, який є типовим для первісно-родового ладу. Видимо, розвиток ремесла і домашніх промислів, поширення обміну, майнова диференціація і приватна власність уже зробили великий пролом у патріархально-родовій організації лісостепових племен, у яких в цей час відбувався процес формування класового суспільства.